

УДК

Ніколаєнко С.І., кандидат психологічних наук, доц. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України»

*Ніколаєнко О.С., кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології
Державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка*

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ТА ДЕЗАДАПТАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню процесу правової соціалізації під час якої здійснюється соціальна адаптація. Цей процес має фактори і механізми, за відсутності яких виникає десоціалізація. За цих умов виникають проблеми адаптації, які можуть обумовлювати дезадаптацію з різними різновидностями асоціального стилю поведінки, що порушує норми права.

Ключові слова: соціалізація, правова соціалізація, адекватна поведінка, делінквентна поведінка, девіантна поведінка, злочинна поведінка, адаптація, дезадаптація, персоналізація, реактивні стани, регресія поведінки.

Постановка проблеми. Соціально-виховні служби, різні соціально-педагогічні інститути, в тому числі вищі навчальні заклади, спрямовують свою роботу сьогодні на розв'язання завдання цілеспрямованої **соціалізації** особистості, яка може бути різною, по різному зорієнтованою, в залежності від ситуації в суспільстві, і яка, так чи інакше, повинна сприяти **адаптації** та підготовці молодого покоління до самостійного життя.

Для досягнення освітніх цілей в навчальній і виховній роботі потрібно вивчати *сутність* взаємозв'язків між соціалізацією і адаптацією, *механізми* і *фактори* в тому числі **правової** соціалізації як *передумови* адаптації та об'єктивні і суб'єктивні *труднощі*, які можуть спричиняти явища дезадаптації. За відсутності з'ясування подібних питань із залученням наукових досліджень, із-за невиправданої байдужості і небажання ставити і вирішувати на сьогоднішній день відповідні проблеми, що виникають в різних життєвих, побутових ситуаціях, в тому числі зв'язаних з навчанням і вихованням, та за відсутності реального цілеспрямованого впливу, або із-за неспроможності різного рівня закладів освіти вирішити питання забезпечення формування особистості відповідно до потреб, вимог

суспільства і умов виживання у ньому, або за умови виникнення в житті молоді людини несприятливого соціального оточення, відбувається **десоціалізація**, а також **дезадаптація**.

Сьогодні спостерігається підвищення небезпеки життя людей, та імовірності неправомірних дій, зростання кількості правопорушень та злочинів у суспільстві взагалі, серед молоді, і навіть серед студентів. Щоб уникати таких асоціальних проявів поведінки серед молоді важливо зосередити увагу і постійно аналізувати причини та наслідки десоціалізації і дезадаптації, які можуть мати як соціальний (перехідний або кризовий стан суспільства), так і психологічний характер. Звичайно, причини і фактори асоціальності важко попередити, не допустити або ліквідувати внаслідок їх закономірного виникнення та існування на рівні певного суспільства. А от поінформувати, застерегти, попередити молодь, в тому числі, і в першу чергу, студентську, аргументовано з використанням основ права і соціально-гуманітарних дисциплін, в процесі навчання у ВНЗ, і сформувані відповідні переконання на основі отриманого фактичного матеріалу досліджень, є справою актуальною і необхідною. Для цього потрібно дослідити причини і наслідки негативного впливу правової десоціалізації та дезадаптації.

Предметом нашого дослідження стали психологічні проблеми у вигляді причин і наслідків правової соціалізації і десоціалізації як явищ в суб'єктивному житті людини, які визначають рівень адаптованості її до соціальних умов, або які ведуть до виникнення соціальної дезадаптації особистості, наслідком якої може бути не зовсім адекватна поведінка, яка спочатку характеризується як делінквентна, потім девіантна і, як крайній прояв її, злочинна.

Метою та завданням статті є з'ясування *сутності* взаємозв'язків між соціалізацією і соціальною адаптацією, *механізмів* і *факторів* правової соціалізації як *передумови* адаптації і адекватної поведінки для попередження виникнення психологічних проблем, пов'язаних із станами свідомості, як

причин і наслідків девіантної та злочинної поведінки, які можуть свідчити про дезадаптацію і десоціалізацію особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що соціалізація є проблемою, яка цікавить авторів різних галузей психологічної та педагогічної наук, в тому числі і юриспруденцію. Для розкриття проблеми нашого дослідження ми вивчали праці представників юридичної і соціальної психології таких як М.І. Бобнєва, В.Л. Васильєва, В.О. Коновалова, М. І. Єникєєва, А.М.Столяренко, В. Ю. Шепітько, Г.Г. Шиханцова та інших. Найбільш актуальною, але слабо вивченою, не так як потрібно на сучасному етапі, виявилась, з нашої точки зору, проблема взаємовпливів і єдності між соціалізацією, адаптацією, якістю поведінки і психічними станами. Одною із спроб наблизитися до вирішення цієї проблеми є наше дослідження.

Виклад основного матеріалу. Соціалізація особистості з точки зору сучасної психології, в тому числі в юридичній, є процесом становлення особистості як члена суспільства, процесом присвоєння (інтерналізації) індивідом цінностей, норм і поведінкових стандартів даного суспільства, нормування соціально адаптованої життєвої позиції особистості. Ця соціально адаптована психічна саморегуляція особистості здійснюється під впливом широкого кола стихійних і цілеспрямованих чинників (спілкування, мистецтва, засобів масової інформації і масової культури). Важливо, щоб під час цілеспрямованого впливу зусилля соціуму були зосереджені на попередженні поведінки, пов'язаної з порушеннями норм, і уникненні анти суспільних явищ.

Для адекватної поведінки серед людей у суспільстві, яка забезпечується соціальною адаптацією, потрібні, крім всебічної і професійної підготовки, освіта у сфері права, розвиток правосвідомості, які досягаються через засвоєння індивідом у навчанні основ права, як суспільної форми свідомості. Іншими словами потрібна правова соціалізація. Вона по суті є включенням в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, що охороняються

правом, є оволодінням особистістю правомірною поведінкою, формуванням у неї почуття соціальної відповідальності і солідарності з правом.

Така правова соціалізація необхідна для забезпечення готовності молодій людині до самостійного життя, для підвищення конкурентоздатності і для успішного виконання професійних обов'язків молодим спеціалістом, що стає можливим за умови, якщо дана людина має високий рівень загальної культури, вихованості і моральності (без цього, навіть за наявності знань про юридичні закони, людина може виявитись схильною до протиправних дій, і навіть може використовувати ці знання для скоєння злочину).

У соціалізованій особистості з високим рівнем культури розбіжності між нормою, що існує в плані суспільної свідомості, в тому числі нормою права, і уявленнями про неї на рівні індивідуальної свідомості з ознаками моральності, повинні бути незначні. В результаті моральності виключаються імовірні розбіжності в тому числі між знаннями про право і діями, що повинні залишатися в межах відповідних правових норм в процесі будь-якої активності, яка через це може стати адекватною суспільним вимогам. В цьому полягає сутність взаємозв'язків між соціалізацією і соціальною адаптацією. Зрозуміло, що тут можливі невідповідності між нормами права і моральності. Цей конфлікт норм може долатися через збереження спрямованості особистості, з високим рівнем культури, слідувати нормам моралі. Тому для права важливо щоб воно залишалось для людини моральною цінністю. Тоді не буде виникати проблем у слідуванні юридичним законам в різних проявах активності, і у забезпеченні через це соціальної адаптації. Моральна особистість за цих умов здатна добровільно контролювати свою поведінку відповідно до соціальних еталонів, без будь-яких сумнівів і внутрішніх протиріч та негативних станів свідомості.

Обмеження права по суті своїй продиктовані моральними нормами, які наполягають утримуватися від заподіяння зла іншій людині, нанесення їй навіть мінімальної шкоди і орієнтують на необхідність піклуватися,

докладати зусиль щодо досягнення морально-культурних цінностей в тому числі таких як справедливість і щастя. Така поведінка, звичайно, буде супроводжуватися задоволенням, радістю і позитивними емоційними переживаннями. Звідси зрозуміло, чому правова соціалізація морально вихованої людини повинна вирішувати проблеми соціальної адаптації, адже вона гарантує культуру взаємин між людьми, не властиву будь-якій іншій істоті та додає гідності і поваги. Особливо дієвим для правових норм є той факт, що на відміну від моралі, яка тримається на схваленні чи засудженні тільки право має розроблені санкції типу покарання за порушення межі, яку не дозволено переходити, якщо прагнеш зберегти людяність і моральність, а значить адаптованість до виконання ролі повноцінного, повноправного громадянина суспільства своєї країни.

І моральні, і правові норми, тільки якщо вони існують в єдності, звичайно, розглядаються як моделі реальної поведінки, як зразок і еталон дій щодо конкретної соціальної ситуації. Програми, моделі закріплюють ці зразки для наслідування і відтворюються під час адекватної поведінки, яка характерна для більшості, позитивно сприймається і схвалюється більшістю, бо вона є очікувана і бажана серед представників соціуму (конкретної соціальної групи). Тому їх реалізація веде до соціальної адаптації і гарантує можливість долучитися до групи чи спільноти, тобто забезпечує членство, належність до групи. Отже, правова соціалізація підвищує на основі моралі рівень загальної культури людини є процесом присвоєння індивідом цінностей, норм принципів і поведінкових стандартів, що існують у суспільстві, а також це є нормування соціально-адаптованої життєвої позиції особистості, або соціально адаптована психічна саморегуляція. Якщо вказати на ці аспекти такої соціалізації як правова, то очевидною буде її роль в **адаптації** взагалі і правовій адаптації зокрема.

З цим фактом пов'язані особливості процесу правової соціалізації як такої, що призначена для адаптації особистості до вимог суспільства, в якому вона живе. Під час соціалізації відбувається засвоєння знань про норми та

формування відповідних вмінь і навичок, звичок до здійснення правової поведінки. Це забезпечується під час спілкування і діяльності, за рахунок чого досягається формування потенціалу людини до адаптації в соціальному середовищі, що буде свідчити про зниження імовірності злочинної поведінки на особистісному рівні і досягнення спокою та збереження самого суспільства.

У вітчизняній психології проблема соціалізації взагалі і зокрема правової, розробляється в рамках диспозиційної концепції регуляції поведінки, тобто системи ієрархій залежно від включеності індивіда в різні соціальні відносини (формальні чи неформальні). Якщо правова соціалізація за таким змістом не відбувається, то людина керується принципами моралі, звичаїв, традицій, яких, звичайно, замало для реалізації тих очікувань, які існують з боку всієї спільноти у суспільстві. А сама мораль може навіть використовуватись для пояснення мотивів злочину для уникнення покарання.

Це може бути ознакою загальної **десоціалізації** особистості і подальшої її **дезадаптації**. Такі ж наслідки можуть виникати через відсутність розуміння людиною морального значення вимог права, або коли людина, навіть якщо помилково вбачає в якомусь законі аморальний підтекст, то тоді навіть страх покарання не зможе заставити людину виконувати обов'язково норму права.

Звичайна поведінка з дотриманням норм морального права, що виникає за наявності розглянутих факторів, механізмів **правової соціалізації** сприймається як стійка і є такою, бо вона підкріплюється схваленнями і заохоченнями з боку інших. За відсутності цієї умови може виникати **дефектність правової соціалізації**, яка проявляється спочатку в байдужості, а потім і в зневазі до права, в його недооцінці, в безвідповідальному, зневажливому ставленні до вимог закону (правовий інфантилізм), в свідомій злочинній поведінці, що є проявом **дезадаптації**. В гострих конфліктних ситуаціях, в умовах складного функціонування правової свідомості і взаємозв'язку її з підсвідомим також можлива регресія поведінки, яка може

поширюватись на різні ситуації, набувати стійкого характеру і бути проявом дезадаптації.

Дезадаптація, соціальна неадаптованість особистості, її ненормальна поведінка пов'язана на психологічному рівні з послабленням соціального контролю під час негативних психічних станів, станів свідомості та особистості. Поведінка ненормована, без дотримання правил і норм може бути делінквентною, девіантною, або злочинною.

Початковою різновидністю неправильної поведінки, що стає можливою внаслідок дезадаптації є девіантна поведінка, яка характеризується як система незначних правопорушень, провинностей, вчинків. Делінквентність може бути обумовлена як педагогічною запусченістю, невихованістю, низьким рівнем культури, неадекватністю реакцій, ригідністю поведінки. Перші прояви делінквентної поведінки – це прогули, хуліганство, сварки з однолітками, шантаж, неврівноваженість і розгнuzданість в громадських місцях.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка суперечить прийнятим в суспільстві правовим і моральним нормам; злочинна і аморальна поведінка; результат асоціального розвитку особистості, впливу на неї несприятливих соціальних ситуацій (десоціалізації), які викликають негативні переживання і актуалізацію «слабких місць особистості», психологічні проблеми дезадаптації та десоціалізації. Девіантна поведінка є відхиленням, що проявляється у відступі індивіда від соціальних вимог. Основні різновидності її – це аморальна поведінка, правопорушення, злочин. В генезі такої поведінки основну роль відіграють ціннісні деформації особистості, несформованість техніки соціально адаптованої поведінки, дефекти вольової саморегуляції та моральної сфери особистості. Поведінка з відхиленнями обумовлена явищами аномії, низьким рівнем моральної культури суспільства, багатозначністю наслідків таких соціальних процесів як урбанізація, розширення престижного споживання, зниження життєвого рівня в перехідні періоди, ослаблення державної влади і т. д..

Соціальна дестабілізація викликає спалах девіантності, загострює крайні, маргінальні такі як алкоголізм, наркоманія, проституція, жебратство, хуліганство та інші форми її прояву від делінквентності, (неправильної помилкової поведінки і несхвальних вчинків) до девіантності та злочинних цілеспрямованих дій.

Злочинна поведінка є виразом вкрай невідповідного будь-яким нормам прояву людської активності, або такого прояву, який суперечить зокрема праву. В юридичній психології розрізняють злочин проти особистості, злочин проти суспільної безпеки, суспільного порядку і здоров'я населення, злочин проти політичних і інших прав громадян, злочин проти порядку управління, проти правосуддя. Звичайно, за умови виникнення такої поведінки найбільш гостро постають проблеми адаптації і дезадаптації у процесі соціалізації і десоціалізації особистості.

Цими проблемами є суб'єктивні, психологічні причини і наслідки вказаних різновидностей ненормальних для людини поведінки, які можуть свідчити про десоціалізацію особистості і її дезадаптацію.

Суб'єктивними причинами або психологічними наслідками такого спалаху ненормальних, аморальних дій і вчинків є відповідні психічні стани, стани свідомості і стани особистості, які і можуть розглядатися як психологічні проблеми адаптації і дезадаптації. Серед них

- *деперсоналізація*, тобто зміна самосвідомості індивіда, що зв'язана з втратою нею здатності бути особистістю, різке зниження самооцінки;
- *негативізм*, тобто невмотивованість поведінки, яка суперечить вимогам інших суб'єктів, відчуження індивіда від інтересів інших людей;
- *пограничні стани*, тобто нервово-психічні стани, що знаходяться на грані психічного здоров'я і психопатології(реактивні стани, неврози, психопатії, акцентуації характеру), а також гострі конфліктно-емоційні стани (стрес, афект, фрустрація) В судочинстві можуть виступати як фактори пом'якшення юридичної відповідальності, так як ці стани зв'язані з порушенням адаптивних можливостей особистості, порушенням психічної

інтегрованості особистості. Особи, що знаходяться в пограничних психічних станах, потребують тривалої психотерапевтичної і соціально-психологічної допомоги;

- *фобії*, тобто нав'язливі неадекватні переживання страху конкретного змісту, що виникає в певній обстановці; невроз нав'язливості; нозофобія – страх захворіти, соціофобія – страх публічних виступів, клаустрофобія – боязнь закритих приміщень, акрофобія – боязнь відкритого простору, айхмофобія – боязнь гострих і ріжучих предметів, ксенофобія – боязнь всього чужого та інші; показник психічної інертності і вегетативної нестійкості;

- *ригідність*, тобто косність, нездатність до перебудови у зв'язку із зміненними умовами діяльності;

- *реактивні стани*, тобто хворобливі стани, обумовлені психотравмуючими обставинами (депресією, психогенним ступором, афектами);

- *регресія поведінки*, тобто повернення поведінки на попередній рівень розвитку індивіда; звернення до примітивних способів поведінки, мотиваційні, потребні, смислові, цільові і операціональні деформації в психічній саморегуляції індивіда: вона може виступати як форма психологічного захисту, що проявляється в актуалізації успішних в минулому способів адаптивного реагування: виникає в стресогенних і афектогенних ситуаціях, що блокують адекватну поведінку індивіда.

За умови самоконтролю, або при запобіганні цих станів можна говорити, про імовірність адекватної поведінки, яка свідчить про уникнення дезадаптації і виникнення адаптованості за рахунок високого рівня правової соціалізації із-за недопущенності десоціалізації.

Висновки. *Наявність* психологічних проблем адаптації та дезадаптації, які одночасно можуть стати причиною і наслідками асоціальних стилів поведінки, що можуть виникати внаслідок одночасного існування різних аспектів норми в реальній поведінці, або внаслідок необхідності

забезпечення під час тої чи іншої дії одночасно декількох норм, дає можливість чітко розуміти і враховувати залежність їх виникнення від процесів правової соціалізації і десоціалізації. Для уникнення десоціалізації і досягнення найвищого рівня правової соціалізації студентів як прогресивної частини молоді, як майбутніх висококваліфікованих спеціалістів в різних галузях життєдіяльності суспільства, важливо щоб під час професійного навчання в системі вищої освіти і викладання юридичних і соціально-гуманітарних дисциплін не тільки формувались почуття солідарності з правом та потреби здійснювати морально виправдані правові дії і жити з почуттям гідності, а і бажано щоб на цій основі виникали та формувались правосолідарні установки особистості. За цих умов, і за умови врахування моральних аспектів, права будуть виконуватись не із страху покарання, а внаслідок свідомої відповідальності і правової зрілості, в силу неможливості їх невиконання із-за високого рівня вихованості і культури, що захищає від імовірності виникнення психологічних проблем адаптації і дезадаптації. За таких умов правової соціалізації студентство буде набувати стійкої адаптованості і готовності до життєдіяльності і навіть може стати прикладом для всієї молоді у суспільстві, умови життя в якому сьогодні визначаються його кризовим політичним, економічним і соціальним станами і характеризуються нестабільністю.

Список літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1998. 430 с.
2. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М. , 1979.
3. Васильев В.Ю. Юридическая психология: Учебник для вузов / 5-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2003. 649 с.
4. Еникеев М.И. Энциклопедия. Юридическая психология. – М., 2001.
5. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М. 1984.

6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права: Підручник. – К., 2006.
7. Прикладная юридическая психология.// Под ред.А.М. Столяренко. – М., 2003. – 650 с.
8. Соціологія права: Навчальний посібник / За заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2004.
9. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. – М., 2003.
- 10.Энциклопедия юридической психологии // Под ред. А.М. Столяренко. – 2003.

Summary

The article describes the process of legal socialization which can influence on social adaptation. This process has special factors and mechanisms. Lack of this factors and mechanisms can provoke dessocialization. These conditions can bring some problems in adaptation with different variations of asocial behavior that violate laws.

Keywords: socialization, legal socialization, adequate behavior, delinquent behavior, deviant behavior, criminal behavior, adaptation, desadaptation, personalization, regression of behavior